

DR. NEMES NAGY JÓZSEF

Múltidézés: a hallgatás évei

A Területi Statisztika kiadása – az olyan beavatatlan régi olvasó, mint jómagam számára teljesen váratlanul – az 1987. év tematikailag semmit sem sejtető zárószámával megszünt. Ahogy színesebb és szürkébb verebek aztán csicseregték, szervezeti, pénzügyi, személyi okokból. Bár kissé (?) bizarr a megtisztelő szerkesztői felkérés, miszerint írjak tanulmányt a meg-nem-jelenés időszakáról, ugyanakkor alkalom egy érdekes, izgalmas időszak néhány szakmai momentumának felidézésére.

Új jelenségek, új indikátorok

Anélkül, hogy megismételném az elmúlt számban közreadott tanulságos értékelést a nyolcvanas évek folyóiratának tartalmáról (Lőcsei 2010), kutatói emlékeimben a „működő” szocializmusban teljességgel ismeretlen, sajátos térbeli rendben felbukkanó újdonságok, elemzésre, vizsgálatra is érdemes félprivát kisvállalkozások (gmk, vgmk, szerződéses üzemeltetés stb.), a „második gazdaság” megkettőződésének, városi formái elterjedésének időszaka rémlenek fel elsőként. A kutató ezek vizsgálatához a hivatalos statisztikától eleinte nagyon kevés segítséget kapott, s egyedi, speciális adatgyűjtési, adatszerezési eszközök használatára kényszerült (Nemes Nagy–Ruttkay 1989).

A KSH hivatalos kiadványaiban a nyolcvanas évtized közepétől az adott időszak legelterjedtebb gazdasági mutatóiban, a különböző ágazatok megyei termelési indexeiben a negatív értékek (a termeléseszkök) már jelezték a lopakodó, térben is differenciált rendszerválságot (Bartke 1993). Az a tény, hogy a gazdasági reálszféra válságjegyei és a hozzájuk kényszeredetten igazodó irányítási eszközrendszer régi–új elemei már az 1989–90-es radikális politikai fordulatot megelőzően sejtették a változások elkerülhetlenségét, jól érvel a „rendszerátalakítás” fogalomhasználat mellett, a nagy átalakulást kifejezetten a gyorsabb lefutású politikai átalakulásához kötő „rendszerátalakítás” megjelölés helyett.

Vélhetően épp a megszűnést követően lehetett volna fóruma a Területi Statisztika is ezen új folyamatok egyidejű bemutatásának, értelmezésének. Ez a lehetőség azonban a folyóirat számára elveszett (egy-egy területi statisztikai aspektust is tartalmazó tanulmánnyal a testvér-folyóirat, a nagy tradíciójú *Statisztikai Szemle* azért besegített).

Csak utólagos elemzésekben bukkant fel ezért a folyóiratban például az olyan, térben is karakteresen lefutó folyamat, mint a *munkanélküliségi hullám*, amely északkeletről indulva 1993–94-re lényegében az egész országot betérítette, majd a dagályt követő apályban ugyanilyen irányok mentén visszahúzódott, hogy aztán a legújabb globális válságidőszakban ehhez az időszakhoz sok tekintetben hasonló növekedést és hullámzást generáljon (adalékul lásd a táblázatot, aminek elemzését most a felkészült Olvasókra bízom). Az időszakban épül ki az új munkaügyi, munkanélküliségi statisztika (az Orszá-

gos Munkaügyi Központ és a KSH együttműködésében), tisztulnak a fogalmak, de a kulcsmutató, a munkanélküliségi ráta ma is sokfajta értelmezésben számítható. A korabeli munkák közül *Schwertner János* tanulmánya emelendő ki (Schwertner 1994). A szerzőnek kiemelkedő személyes szerepe volt abban, hogy a munkanélküliség területileg is érdemben elemezhetővé, vizsgálhatóvá vált.

Munkanélküliség a megyékben két krízis idején

Megyék, főváros	Munkanélküliségi ráta, %		Sorrend	
	1993. január	2009. december	1993	2009
Szabolcs-Szatmár-Bereg	23,0	19,1	1.	1.
Nógrád	21,7	16,0	2.	3.
Borsod-Abaúj-Zemplén	20,3	16,2	3.	2.
Jász-Nagykun-Szolnok	18,1	11,5	4.	8.
Békés	17,7	13,5	5.	4.
Bács-Kiskun	17,4	11,0	6.	9.
Hajdú-Bihar	16,4	11,4	7.	7.
Heves	15,7	12,9	8.	5.
Tolna	15,3	9,5	9.	14.
Komárom-Esztergom	14,6	8,5	10.	16.
Baranya	14,1	11,7	11.	6.
Veszprém	12,7	9,9	12.	13.
Fejér	12,6	9,4	13.	15.
Csongrád	11,9	7,9	14.	17.
Somogy	11,8	11,5	15.	9.
Pest	11,3	7,2	16.	18.
Zala	10,4	10,8	17.	11.
Vas	9,1	10,3	18.	12.
Győr-Moson-Sopron	8,3	6,3	19.	19.
Budapest	6,4	6,3	20.	20.
<i>Együtt</i>	<i>13,3</i>	<i>10,1</i>		

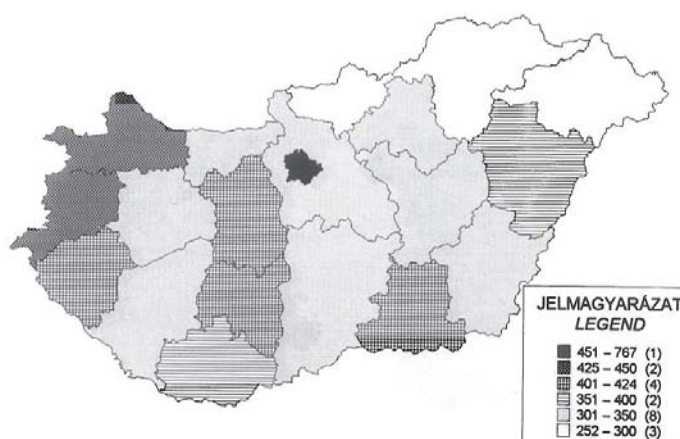
Forrás: 1993: Területi statisztikai évkönyv 1993, KSH, Bp., 49. oldal; 2009: KSH online-adatbázis.

Nem lehetett fóruma a folyóirat a ma már talán – minden jól ismert korlátja, hiányossága dacára – legelfogadottabb, legrészletesebb területi bontásban rendelkezésre álló fejlettségi indikátor, az *adóköteles személyi jövedelem* területi egyenlőtlenségei megjelenésének, majd megugrásának (Kovács 1993). Az első új adóév, 1988 adatait nem a KSH vagy az APEH online-adatbázisából – akkor még a fogalmat sem hallottam – töltöttük le, hanem a korábbi ellenzéki tevékenységéből eredeztethető politikai kapcsolatokkal is rendelkező, kiváló szociológus, *Vági Gábor* jóindulatú adományaként jutottunk hozzá, lepedőnyi kinyomtatott adattáblák formájában. Hogy ő – aki nagyszerű könyvet írt korábban a fejlesztési forrásokért akkortájt is színpalak mögött folyó versengésről (Vági 1982), s szociológusként tudta, hogy a térbeli-települési megoszlás nem elhanyagolható dimenzió – miként jutott hozzá, nem firtattuk, nem az adatvédelem jogi finomságai érdekelttek bennünket, hanem az, vajon mit tükröznek ezek a szocializmusban sohasem látott települési adatok.

Lemaradt a folyóirat az 1990. évi *népszámlálás* első eredményeinek közzétételéről. Nem került lapjaira tanulmány az első szabad, demokratikus választások – már az idő tájt is érdekes térbeli képet, például Nyugat–Kelet megosztottságot feltáró – *választási földrajzáról*. Más fórumokra, kiadványokra maradt a *privatizáció*, a *külföldi tőke* megjelenésének első szakasza, amely kezdetben még erősen mozaikos földrajzi megoszlást produkált. Ekkor még nem a hamar meghatározóvá váló fekvési előnyök hajtották ezt a folyamatot, hanem a térben nagyon véletlenszerűen elszórt, piacképesnek tűnő vállalatok „kicsemegézése” s a potenciális konkurensek felvásárlása, piacbővítési célból – jellemzően e kezdetek vezettek például a magyar tulajdonú élelmiszeripar lényegében teljes felszámolásához – bárhol is voltak azok az országban. Kiaknázatlanul maradt az új rendszer sajátos költségvetési redistribúciós mechanizmusának térbeli vizsgálata is, noha akkortájt a költségvetéseknek hatalmas, településsoros táblázatos mellékleteiként a Magyar Közlöny hozta le a *normatív támogatások* („*fejkvóta*”) részletes adatait és az ezek alapját adó naturális adatbázist, a nemzetiségi iskolázástól a szociális ellátáson át a lakossági infrastruktúra számos adatán keresztül. (Az utóbbiakat akkor is a KSH szolgáltatta, köszönhetően jórészt a T-STAR és a decentralizált statisztikai szervezet továbbélésének.)

Nem számolhatott be a megindult munkálatokkal egy időben a Területi Statisztika azokról a több évtizedes előképű, de sokáig háttérbe szorított kutatói munkákról és az új belső hivatali erőfeszítésekről sem, amelyek 1996-ra születték meg (az 1994-es évre vonatkozóan) az első hivatalos *megyei szintű GDP-beclést*. (Félhivatalos megbeszélésen szenvedő érintettje voltam még a nyolcvanas években is annak, hogy a GDP területi számbavételének szükségességét felvető javaslatomat „hordószőnoki” igénynek minősítették, nyersen lesöpörték.) Ez a momentum jelzi, hogy a gazdaságelemzést korábban uraló naturális mutatók (hol, miből, mennyit termelnek tonnára, darabra) háttérbe szorulnak, helyükre a legkülönbözőbb tevékenységek folyamatait is összevethetővé tevő gazdasági kategóriák, a tőke és annak összetétele, a hozzáadott érték, a szervezetnagyság, az alkalmazotti létszám lép.

Egy lakosra jutó bruttó hazai termék (GDP), 1000 Ft (1994)

*A megyei GDP első közlése a Területi statisztikai évkönyv 1995-ben
(Később a módszertan fejlesztése miatt az 1994-re vonatkozó adatok módosultak.)*

A területi GDP számbavétele megteremti térségeink elhelyezésének lehetőségét az európai fejlettségi térben. (A manapság felerősödött tartalmi és módszertani kritikák s kísérletek egy „jobb” mutató megkonstruálására – például az életminőséget vagy a fenntarthatóságot tükröző tartalommal – érdeklődésre tartanak számot, de átütő sikert magam nem jósolok ezeknek. „Leváltani” biztosan nem fogják a GDP-t, aminek erényei, használhatósága kiegyenlítik tagadhatatlan korlátait.)

Az átalakulást jelző új, statisztikai kihívást is jelentő nagyhatású folyamatok az élet minden területén megjelentek. A messze nem teljes körű leltárba vétel zárásaként nem maradhat ki még néhány további jelenségkör említése sem. Ezek közé tartozik például az alapjaiban átalakuló *külső migrációs kapcsolatrendszer*, amely a korábban egyértelműen kibocsátó pozíciójú hazánkat jellemzően befogadóvá változtatta (a határon túli magyarság áttelepülése helyi gazdasági és politikai okokból) vagy az időmérleg-felvételekkel a KSH-ban nyomon követett *életmódváltozás* is.

A politikai demokratizálódás, a piaci mechanizmusok újraéledése látványosan előtérbe hozta a társadalom és a gazdaság térbeli-települési tagozódását. Ez az időszak a *területiség átfogó felértékelődésének időszaka* hazánkban (s a többi átalakuló országban is). A gazdaságok nem elsősorban – a korábban jellemző – ágazati megosztás mentén tagolódtak, hanem regionálisan, alapvetően a *fekvési adottságok* által vezérelve (ami mindenütt a nyugati térségek és a nagyvárosi terek, a külvilágra nyíló kapuk kiemelkedését hozta). Mindenütt, így hazánkban is kiemelt zónákká váltak a *határ menti* térségek, újszerveződtek a határon átnyúló gazdasági kapcsolatok (a fehér és fekete különböző árnyalataiban az egyes határszakaszokon). A politikában nálunk is versengési céllá válik a *helyi hatalom* megszerzése. A kormányzati, irányítási filozófiában megjelenik („európai” mintaként) a *régiók*, a *regionalizmus* fogalma (jellemző az időszakra, hogy akkor a területi és települési szakmában a Pro Regio díjjal jutalmazták az arra érdemesnek találtakat).

E folyamatok összességükben új kihívásokat és reményeket keltettek a területiség társadalmi szerepét vizsgáló szakmai körökben. Ekkor intézményesül a hazai tudományosságban a *regionális tudomány* (Rechnitzer–Lengyel szerk. 2009). Új, máig fennmaradt szakmai folyóiratok indultak ekkor: az MTA RKK periodikája, a *Tér és Társadalom* 1987-ben, a „megyekérdés” körül szerveződő, döntően önkormányzati tematikájú, de az átfogó területi kérdéseknek mindig helyt adó *Comitatus* 1991-ben, amelyek mellé a VÁTI 1994-ben lépett a *Falu–Város–Régió* elindításával. Ez is jelzi, hogy volt „területi” mondandó.

Messze ható következményekkel járó momentumként említendő, hogy a kilencvenes évek elején-közepén beindul számos felsőoktatási intézményben – különböző tematikai hangsúlyokkal – a kifejezetten területi-települési szakemberképzés. Máig a legnagyobb kibocsátó a területen a tudományegyetemek geográfusképzése, mindenütt meglévő terület- és településfejlesztési szakirányokkal. (Az új generáció statisztikai, módszertani felkészültségét a Területi Statisztika legújabb számaiban már igazolta.)

Mire a Területi Statisztika újraindult, a korábban röviden érintett „statisztikai” tartalmak nagyjából-egészében már ki(át)alakultak. Vélhetően ez is hozzájárulhatott – számos szakember, mindenek előtt *Kovács Tibor* személyes erőfeszítései mellett – az újrainduláshoz, hisz egy olyan, a megbízhatóságra mindig kényes szervezet, mint a KSH most

már nyugodtabban adhatta nevét a letisztultabb adatokhoz, az újjáalakított adatgyűjtési metódusokhoz.

Új eszközök

A megújuló területi statisztikai adattartalmak – elemzési, értékelési háttér nélkül – az évről évre érzékelhetően bővülő tartalommal továbbra is kiadott *területi statisztikai évkönyvekben* jelentek meg. Ezt az időszakot még a nyomtatott formájú adatközlés dominálja, de már megindulóban van az informatikai forradalom, s a kiadványok helyébe (vagy mellé) megjelennek a számítógépi adathordozókon – hajlékony, nagyalakú floppykon – elérhető adatbázisok. (A mai fiatalok számára szinte abszurd feladatnak tűnik, ha valamilyen vizsgálatban nyomtatott adattáblákból kell adatfájlokat előállítani, hogy aztán az elemzést a modern eszközökkel elvégezzék. Mi, idősebbek – fiatalabbként – az idő tájt heteket, hónapokat töltöttünk ilyen munkával. A mából nézve ez a munka időtrablónak, rangon alulinak tűnhet, de a sorról sorra saját kezűleg bővített adattáblák a kontroll, az ellenőrzés ösztönét is kifejlesztik a kutatókban – hibák, ellentmondások ugyanis előfordulhatnak a legszebb adatsorban is. E szakaszban már elemzési ötletek is formálódnak, a mester és mű viszonyában kézműves, vagy ha jobban tetszik, posztfordista készségeket fejleszt ki a fárasztó adatbevitel maga is, ha vitathatatlanul lassabb is, mint a készen vett adatok „letöltése”).

E változások széles körben megteremtik a sokszereplőssé váló gazdaság statisztikai követésének lehetőségét, s új távlatokat nyitnak a területi elemzésnek is. Így, ha nem is könnyen, de bemutathatóvá válik az ország „új gazdaságföldrajza”, amelynek egyik fő jellemzője, hogy a domináns nagyvállalatok kifeszítette háló helyébe sok százezer kisebb-nagyobb gazdasági szereplő összefonódó, folytonos tere lép (erre a mezőgazdasági nagyvállalati, termelészövetkezeti rendszer széthullása volt talán a legjobb példa).

Ez az az időszak, amikor a korábbi, szűk körű használat után egyre több elemzésben megjelennek a területi vizsgálatok kvantitatív forradalmának emblematikus eszközei, a faktor- és klaszterelemzés, a többváltozós matematikai-statisztika eszközzrendszer, a területi fejlettségelemzés sokfajta sokmutató módszer. E kultúra ekkor került be a területi szabályozási, irányítási rendszerbe, a sokváltozós elemzések ekkor váltak a térségtipizálás, a támogatandó térségek lehatárolásának, kijelölésének eszközévé. A kormányzati döntéshozatal háttérmunkálataiban a KSH kitüntetett szerepet vitt (visz mindmáig). Ez idő tájt sok barátian éles szakmai-módszertani vitám volt *Faluvégi Alberttel*, akinek szerepét a modern kvantitatív elemzési módszertan hazai elterjesztésében aligha lehet túlértékelni. Így aztán távolról sem véletlen, hogy az újra indulóban lévő Területi Statisztika új, bemutató számában az ő tanulmányát is olvashatjuk (Faluvégi 1997). Mára ugyan sok kritika éri ezt a módszertant – főként a „cseppben a tenger” kutatásfilozófiát kedvelő posztmodern irányzatok részéről –, de a kvantitatív elemzőknek, statisztikusoknak igazából nincs mitől tartaniuk: ahogy az okos gondolatok, úgy a számok sem mennek ki a divatból (ezt a fordulatot nem magam ötlöttem ki, hanem egyik kedves tanítványomtól csentem).

A regionális gazdasági fejlődés és fejlesztés korábbi kulcsfogalmát, a *telepítést a terjedés* spontán folyamata veszi át ekkor nálunk is. A nemzetközi területi kutatásban a nyolcvanas-kilencvenes évek fordulójának divattémája a „diffúziókutatás” volt (Nikodé-

mus 1991). A területfejlesztésben ekkor bukkan fel az ehhez a szemlélethez erős léggömbökkel kapaszkodó „innovációorientált területfejlesztési politika” – igaz, inkább csak a transzformációs átalakulástól megkímélt nyugati országok némelyikében mutatva fel sikereket, hisz mifelénk még a leépítés utáni helyreállításhoz, újjáépítéshez, az égető hiányok csökkentéséhez kellett az „innovációk” (Rechnitzer 1993).

A térfelosztás változásai

Miközben a reálfolyamok esetén természetes az, hogy évről évre változnak, dinamikus időszakokban vagy mélyebb krízisek időszakában akár az egyébként általában nagyon stabil területi szerkezetekben látványos átalakulások is megjelennek, az irányítási rendszer esetén előbb-utóbb arra vágyik a „polgár”, hogy a keretek, a szabályok stabilizálódjanak.

Szűkebb témánkat az irányítási rendszer térbeli keretei, a területi közigazgatás, a térfelosztás változásai érintik. A területi elemző visszatérő szakmai gondja – ha hosszabb időtávra kíván kitekinteni – az *adatsorok homogenizálása*, a térfelosztási változások kiszűrése (enélkül persze könnyebben juthatunk látványos, új „tudományos” eredményekhez, az összehasonlíthatatlan, mert eltérő térbeli megfigyelési egységekre vonatkozó adatok látványos és meglepő „nekilendüléseket” vagy „visszaeséseket” produkálnak – magyarázatként aztán magától értetődően adódik az érintett település polgármesterének párthovatartozása).

A térfelosztás változásai közül – élesen szembefordulva a korábbi évtizedek trendjével – először a *városokhoz csatolt községek kiválási hulláma* indult meg (az új önkormányzatiság eszmei-politikai bázisán, meg a helyi iparüzési adó csábereje okán). Aztán a megyék mellé-főlé odarajzolódtak az új régiók (sokfajta térfelosztási ötletet szülve, a korai években „alulról” szerveződve, később aztán megregulázva). A ma már a területi statisztikai kiadványokban is megszokott hétrégiós megyecsoporthoz híján a kilencvenes évek közepéig csupán Dunántúl, Alföld, Észak + Budapest felosztásban szerepeltek a megyék, ez a csoportosítás jelentette a „területi” szakmaiság első látható rétegét, az egyszerű abc-sorrend helyett.

„Szakmai” szempontból ennél izgalmasabb történetként – az elfeledetten távoli *járási* rendszer, majd a központ-környék megosztást sugalló *városkörnyéki* szisztéma örökségével – 1994-ben indult el az új *kistérségi* statisztikai rendszer (138 egységgel), s mintegy modellezve az igazgatás, a bürokrácia örök létezési módját, átlagosan 3 évente átrajzolva a térképet jutott el a 150, 168, 174 egységes – aktuálisan mindenkor optimálisnak tartott – felosztásig. (Márpedig regionális tudományi axióma: a társadalmi térfelosztás mindig tökéletlen! Nem tudományos kérdés ez, hanem tisztán hatalmi, politikai!) Már nagyobb közérdeklődésre számot tartó folyamatként nagyobb lendületet ugyancsak a 90-es években kapott a „Legyen minden falu Város!” mozgalom, az 1990-ben 166 tagú városklub 2000-ig 237, majd máig 328 tagúra bővült (a témáról lásd a Területi Statisztika 2009. évi számaiban lezajlott vitát).

E momentumok instabilnak, mozgásban lévőnek mutatják mindmáig a hazai térfelosztási mezőt. Mindez éppúgy hordoz ma is alkotmányos horderejű dilemmákat (a régiók intézményesítése, a megyék szerepe, a szétaprózott önkormányzati közigazgatás reformja), mint szűkebb szakpolitikai konzekvenciákat, kérdőjeleket. Utóbbiak a területfejlesztés

tés helyéről, szerepéről szólnak. Ebben a legújabb kormányzati elképzelések radikális fordulatot sugallnak – lényegében a területfejlesztés mint elkülönülő szakpolitika megszüntetését. Bízunk benne, hogy lehet sikeres fejlesztéspolitikát művelni – jórészt az Európai Unió *regionális* politikai alapjaiból finanszírozottan – anélkül is, hogy abban a területi (regionális) szempont megjelenjék, lehet tisztázatlan térségi kompetenciák közepette növelni az ország versenyképességét, s még a területi különbségek mérséklődésében is lehet reménykedni (ha egyáltalán ezt valaki fontosnak tartja). Addig is a területi statisztikusok, regionalisták, geográfusok továbbra is egy látványosan tagolt kis országról írhatnak jelentéseket, tanulmányokat. Ehhez persze szükség van egy szakfolyóiratra (miként 1987 és 1997 között is szükség lett volna).

IRODALOM

- Bartke István* (1993): A regionális szerkezeti válság főbb tényezői a nyolcvanas évek végén. In: Kovács Katalin (szerk.): Település, gazdaság, igazgatás a térben. MTA RKK, Pécs, 159–177. old.
- Faluvégi Albert* (1997): A területfejlesztés támogatási rendszerének statisztikai megalapozása. Területi Statisztika bemutató szám, 27–49. old.
- Kovács Csaba* (1993): A települési és térségi jövedelemegyenlőtlenségek az adóköteles jövedelmek és a nyugdíjak alapján. In: Enyedi György (szerk.): Társadalmi-területi egyenlőtlenségek Magyarországon. KJK, Budapest, 359–383. old.
- Lőcsei Hajnalka* (2010): Múltidézés: a Területi Statisztika a nyolcvanas években. Területi Statisztika, 4., 367–382. old.
- Nemes Nagy József–Ruttkay Éva* (1989): A második gazdaság földrajza. OT TGI, Budapest, 172 old.
- Nikodémus Antal* (1991): A térbeli diffúzió problémája és alkalmazási lehetőségei. Földrajzi Értesítő 1–2., 7–24. old.
- Rechnitzer János* (1993): Szétszakadás vagy felzárkózás. (A térszerkezetet alakító innovációk). MTA RKK, Győr
- Rechnitzer János – Lengyel Imre* (szerk.) (2009): A regionális tudomány két évtizede Magyarországon. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Schwertner János* (1994): Parázsló munkaerőpiac. Tér és Társadalom 1–2., 59–82. old.
- Területi statisztikai évkönyv 1993. KSH, Budapest, 1994
- Területi statisztikai évkönyv 1995. KSH, Budapest, 1996
- Vági Gábor* (1982): Versengés a fejlesztési forrásokért. Területi elosztás – társadalmi egyenlőtlenségek. KJK, Budapest

Kulcsszavak: rendszerváltozás, területi átalakulás, új indikátorok, elemzési módszerek, statisztikatörténet.

Resume

The paper gives an overview on the period between 1987–97 through „glasses” of regional statistics. It reviews the period, when the deepest changes took place in the country, and when – in a regrettable way – Regional Statistics journal’s publication was suspended. The article recalls the main economic and social processes of the era, their spatial impact, and the challenges for data collection, methodology and data analysis deriving from these changes. It devotes special attention to the new indicators, the main points of the methodology and contradictions of spatial division, which still have an effect in our days.